

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті на теоретичному рівні здійснено аналіз процесу морального виховання дошкільників і його психологічних детермінант. Представлено узагальнений опис сутності формування у дітей моральних уявлень, розвитку моральних почуттів, системи моральних мотивів поведінки. Розкрито механізм перетворення моральних норм і формування моральної свідомості у період дошкільного дитинства. Визначено, що моральне виховання має за кінцеву мету формування моральних якостей особистості.

Ключові слова: моральне виховання, моральні уявлення, моральні почуття, моральна свідомість, моральні норми і правила, моральні мотиви, моральна поведінка, моральні якості, дошкільник, особистість.

Однією із нагальних потреб сучасного українського суспільства є підвищення стану суспільної моралі, що залежить від рівня морального розвитку і прояву моральності кожної людини, які закладаються в дитинстві. Однак на шляху морального становлення особистості нерідко постають численні перешкоди, що призводять до відхилень у моральному розвитку. Саме тому виникає необхідність забезпечити дієве і відповідне до сьогоденних завдань моральне виховання молодого покоління, починаючи з дошкільного віку. У Державному стандарті дошкільної освіти, яким є Базовий компонент дошкільної освіти, зазначено, що до провідних засад належить «надання пріоритету соціально-моральному розвитку особистості» [2, с. 5]. Тобто, актуальним є формування у дітей морально-етичних знань, моральних звичок, виховання моральних почуттів і розвиток моральної свідомості та самосвідомості, а також культивування моральної поведінки. Відповідно, слід подбати про формування у дошкільників моральних якостей, що визначають особистісне зростання. З окресленого вирізняється, що проблема підвищення ефективності морального виховання, заснованого на єдності моральної свідомості, поведінки, почуттів і переживань дітей, становлення їх суб'єктами морального розвитку, має велику соціальну значущість. Ефективність цього процесу зростає за умови детального вивчення психологічних детермінант морального виховання дошкільників.

Теоретико-методологічні засади морального виховання дошкільників досліджувалися різносторонньо в таких аспектах: через призму особистісного зростання в період дошкільного дитинства (І. Бех, О. Кононко [3; 6] та інші); з'ясування основних тенденцій морального розвитку — формування емоцій і моральних почуттів (О. Кульчицька [8] та інші); визначення балансу між моральною свідомістю та само-

свідомістю (О. Галян [4] та інші), дослідження генезису морального вчинку (Т. Авдулова, Т. Титаренко [1; 10] та інші); стимулювання відповідного ставлення до моральних цінностей, причини можливих порушень моральних імперативів (О. Дяченко, Т. Лаврентьева [5] та інші). Дослідники одностайні, що у період дошкільного дитинства дитина стає суб'єктом власної життєдіяльності, починає усвідомлювати моральні цінності, підкорятися власним бажанням і прагненням, ураховуючи вимоги інших; у неї формуються вміння оцінювати свої вчинки та вчинки інших людей, виникає супідрядність мотивів довільної поведінки, здатність до співпереживання, співчуття, що зумовлює засвоєння моральних еталонів поведінки (В. Котирло, Ю. Приходько [7] та інші). У науковій літературі представлено ряд розробок щодо формування у дошкільників моральних якостей, динаміку розвитку моральної сфери особистості в дошкільному віці як інтегральної єдності та взаємодії моральної свідомості, поведінки, відносин, почуттів і переживань дитини (Н. Мельнікова [9] та інші).

Отже, аналіз наукових джерел з проблеми морального виховання дошкільників засвідчує, що проведені дослідження значно збагатили уявлення про генезис морального розвитку в дошкільному віці, про зміст та особливості морального виховання дошкільників (за окремими компонентами: емоції, моральні почуття, моральна свідомість і самосвідомість, мотивація, моральна поведінка тощо). Водночас залишається актуальним вивчення питання феномену цілісності морального виховання (єдності і взаємозалежності всіх його складників) на етапі дошкільного дитинства.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу процесу морального виховання дошкільників і його психологічних детермінант, представлення узагальненого опису сутності формування у дітей моральних уявлень, розвитку моральних почуттів, системи моральних мотивів поведінки на основі наявного наукового доробку. З'ясувати механізм перетворення моральних норм і формування моральних якостей та моральної свідомості у період дошкільного дитинства. Розкрити і довести (на теоретичному рівні) взаємозалежність сукупності елементів (психологічних детермінант), що створюють цілісність та обумовлюють моральне виховання особистості в дошкільному віці.

Реалізація завдань Державного стандарту дошкільної освіти забезпечується через здійснення виховного впливу на дітей. Для досягнення результатів щодо освітньої лінії «Особистість дитини» підрозділи «Самоставлення» і «Самосвідомість» (за Базовим компонентом дошкільної освіти) [2, с. 11-12] необхідно створити належні умови психолого-педагогічного супроводу морального виховання у його цілісності та інтегративності. Зокрема, дошкільник має навчитися «орієнтуватися в основних емоціях і почуттях», у тому числі й мо-

ральних, «стримувати негативні емоції»; «диференціювати добро і зло»; «утвердитися у своїх моральних якостях» тощо [там само]. Як зазначає О. Кононко, у цьому віці відбувається «становлення дошкільника як суб'єкта предметно-практичної діяльності, що означає, з одного боку, удосконалення його практичних дій (функціональних здобутків), з іншого, зростання здатності до самостійної та моральної активності, самоорганізації та саморегуляції (особистісні здобутки)» [6, с. 18]. Тобто, на етапі дошкільного дитинства закладаються основи моральної вихованості особистості. Відтак виникає потреба у забезпеченні результативного процесу морального виховання дітей.

На думку І. Беха, «... дитина відповідним чином розвивається, розвиває себе сама, оскільки здійснює внутрішню діяльність, спрямовану на моральне самовдосконалення» [3, с. 609], що забезпечується внутрішнім мотиваційним узгодженням (спонуками) і проявами зовнішньої поведінки. Тобто, моральне виховання дитини-дошкільника ґрунтується на сприйнятті й опануванні ним моральних уявлень (знань про моральні норми) та їх усвідомленні.

Дитина супроводжує будь-що відповідними емоціями, які, проявляючись у поведінці, виступають індикаторами про позитив (про те, що дитині подобається) чи негатив (сердити чи засмучує). З віком збагачується емоційний світ дитини. Дослідженнями О. Кульчицької розкриті особливості емоційного розвитку дитини дошкільного віку, зазначається, що до змістовних змін емоційної сфери належить: виникнення особливих форм співпереживання, співчуття іншим, сприяння їм у діях, а також поява емоційного передбачення наслідків власних дій. Ці емоційні явища, набуваючи усталеного характеру, перетворюються на емоційні ставлення, які починають виступати важливим показником морального розвитку дитини [8]. О. Кульчицька схарактеризувала предметно спрямовані емоції в таких специфічних проявах, як переживання сорому, провини, симпатії й співпереживання, тому що «саме ця група емоцій причетна до соціалізації дитини», а їх функцією виступає регуляція моральних стосунків [там само, с. 13].

У психолого-педагогічних наукових доробках, присвячених емоційному розвитку, доведено, що саме у дошкільному віці шляхом інтеріоризації формуються вищі людські почуття. Це період, коли дії і вчинки дитини вперше починають викликати у неї певні емоційні стани, які, за своєю сутністю, є моральними. На думку Т. Титаренко, емоції є «каналом для моральної інформації» [10]. Так, почуття радості і задоволення виникає за здійснення позитивних — «хороших», а почуття збентеження, страху, сорому і провини за здійснення негативних — «нехороших» учинків. «Щодо позитивних моральних дій, то їх об'єктивація відбувається легше. Проте і в першому, і у другому випадках така діяльність — це суд совісті, на який має піти вихова-

нець. Важливо, щоб він у бесіді з вихователем докладно описав ситуацію, в якій відбувався той чи інший учинок. Внаслідок цього в нього виникнуть емоційні переживання...» (І. Бех) [3, с. 693]. У результаті у дошкільному віці відбувається «розвиток реалістичного образу «Я» як передумови життєвої компетентності та совісті, як внутрішнього регулятора моральної активності» (О. Кононко) [6, с. 8].

Формування моральних переживань зумовлюється появою позитивної емоційної спрямованості дитини на іншу людину (дорослого чи однолітка). Взаємодія в системі дитина — дитина у дошкільному віці є визначальною і справляє вирішальний вплив на формування властивостей особистості, які виявляються у ставленні до довколишніх людей: товариськість, чуйність, доброзичливість, терпимість, чемність тощо. Тобто, ставлення дошкільника до всіх сторін навколишньої дійсності завжди опосередковується його ставленням до інших людей — однолітків і дорослих та сприяє формуванню моральних почуттів (В. Котирло, Ю. Приходько) [7]. Таким чином, формування позитивної емоційної спрямованості на однолітків є показником морального розвитку дитини й складовою частиною її емоційного ставлення до інших.

Вивчаючи моральний розвиток дитини, В. Котирло, Ю. Приходько, Т. Титаренко акцентували увагу на проявах почуттів у дітей, розкриваючи особливості формування їхніх моральних почуттів та системи провідних ставлень у системі самосвідомості особистості, а також динаміку становлення емоційної сфери дитини [7; 10]. У проведених дослідженнях доведено, що у дошкільному дитинстві з'являються нові мотиви діяльності, які, своєю чергою, змінюють форми прояву і зміст дитячих почуттів. У випадках, коли діяльність здійснюється заради задоволення від процесу її виконання, то емоційне переживання, яке викликане перешкодами цієї діяльності, має чітко визначений, але нестійкий характер. Якщо ж діяльність зумовлена спонуканням більш високих мотивів (бажання зробити продукт певної якості, отримати позитивну оцінку оточуючих), то емоції дошкільника стають стійкішими і значно довше впливають на діяльність дитини (В. Котирло, Ю. Приходько, Т. Титаренко) [там само]. Ці емоційні прояви, набуваючи усталеного і позаситуативного характеру, поступово перетворюються на провідні ставлення, що мають пряму залежність від формування моральної сфери особистості. На думку О. Кононко, у дошкільника з'являються «Я-переживання» і «Ми-переживання», що визначають здатність до комунікації, інтеракції та міжособистісної перцепції, наслідування «еталону образу іншого» та ступінь сформованості, чіткості, визначеності, сталості, позитивного емоційного забарвлення [6, с. 21]. Це вимагає від дитини великої внутрішньої роботи стосовно визначення свого ставлення до іншої людини, явища, вчинку, прояву відповідних моральних почуттів.

Основною тенденцією розвитку почуттів у дошкільників є поступове зміцнення їхнього зв'язку з моральними орієнтаціями, що формуються в цьому віці. Тобто, моральна поведінка дитини обумовлюється сформованістю моральних почуттів на основі розвитку емоційної сфери, наявними внутрішніми спонуканнями до дій (мотивами поведінки), що ґрунтуються на засвоєнні моральних норм і правил. Знання і дотримання моральних норм та правил у власній поведінці сприяє формуванню вміння давати оцінку поведінці і вчинкам інших та здійснювати самооцінку. Аналізуючи свої вчинки, дошкільники ідентифікують їх з емоційними реакціями довколишніх (особливо дорослих), що вказує на тісний взаємозв'язок моральних уявлень і емоційних переживань дітей, які виникають на основі емоційного ставлення дорослого до їхніх дій і вчинків. Тобто, механізмом засвоєння моральних норм виступає ідентифікація — як у формі співчуття, так і формі співвіднесення себе з етичними еталонами.

Таким чином, у дошкільному віці у дітей складаються перші моральні судження і оцінки, початкове розуміння суспільного сенсу моральної норми, формуються не тільки моральні почуття, а й якості. Проте психологічні дослідження морального розвитку дошкільників (Т. Авдулова, О. Дяченко, Т. Лаврентьєва та інші) показали, що знання моральної норми далеко не завжди забезпечує її виконання в реальній життєвій ситуації. Частина дітей, добре знаючи норму справедливості, у реальній взаємодії не дотримуються її. Разом із тим більшість дітей в реальній ситуації поведуться відповідно до норми. Невідповідність між засвоєнням моральної норми і реальною поведінкою зумовлює зміну стратегії розвитку морально-етичної сфери дошкільника. Ця стратегія повинна бути спрямована не тільки на усвідомлення своїх якостей і переживань, засвоєння правил і норм поведінки, але насамперед на розвиток причетності, почуття спільності з іншими, загалом на формування доброзичливого ставлення до людей [1, с. 52-57; 5, с. 89-112].

Тобто, важливим аспектом розвитку мотивів поведінки у дошкільному віці є підвищення рівня їх усвідомленості: дитина починає розуміти, чим зумовлені її вчинки, як пов'язані вони з наслідками поведінки. Це стає можливим завдяки розвитку в дошкільника самосвідомості — розуміння того, ким він є, якими якостями наділений, як ставляться до нього інші і чим зумовлене це ставлення. Самосвідомість виявляє себе через самооцінку — вміння оцінювати свої досягнення і невдачі, якості і можливості. Водночас, розвиток самосвідомості не означає, що дитина вже не потребує виховних впливів з боку дорослого. На основі цього, для розвитку моральної сфери дошкільників забезпечують (за О. Галян) «здатність дитини зрозуміти вимогу за умови правильного роз'яснення, переконання, тривалого вправління»: «якщо дитині доступно пояснити, чому необхідно дія-

ти так чи інакше, то більшість з них виконують вимогу, яку ставить дорослий. Якщо ця вимога справедлива і дитина довіряє дорослому, вірить йому, то виконує її без примусу» [4, с. 72]. Це стимулюватиме розвиток моральної свідомості й самосвідомості в дошкільному віці. Моральна свідомість особистості характеризується єдністю етичних суджень, раціональних рішень і глибоких щирих почуттів.

Отже, вивчення результатів проведених досліджень у контексті порушеної проблеми дає можливість для з'ясування механізму перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність, що віддзеркалюється в ставленні до себе та довколишніх людей (передусім однолітків і дорослих). На думку Н. Мельникової, розвиток моральної сфери особистості дошкільника доцільно розглядати як процес засвоєння (інтеріоризації-екстеріоризації) доступних дитині базових етичних понять, на основі яких виробляються моральні еталони, зразки, норми і правила; що обумовлений низкою психологічних чинників, здійснюється через дію особливих психологічних механізмів, які характеризуються суперечністю між прагненням дитини зберегти позитивний образ «Я» і уявленнями про реальний «Я», що виявляється у взаємостосунках з дорослими і власною самооцінкою [9, с. 5]. На увагу заслуговують наукові розробки дослідниці, спрямовані на забезпечення єдності моральної свідомості, поведінки, почуттів і переживань дитини, що передбачало вирішення таких завдань: стимулювання активності дошкільника в засвоєнні етичних еталонів, норм і правил оволодіння моральним досвідом; розвиток позитивних моральних стосунків у групі однолітків; проведення індивідуально-диференційованої роботи з дітьми, що мають недоліки морального розвитку [там само, с. 33].

Зазначене підтверджує доведене багатьма дослідженнями положення, що моральне виховання дітей дошкільного віку тісно пов'язане з моральним розвитком, оскільки взаємодія між педагогічними впливами і розвитком особистості відбувається через сприймання, усвідомлення, оцінку й перевірку досвідом моральних вимог. Відповідно, це окреслює потребу здійснення морального виховання як цілісного процесу, що ґрунтується на психологічних детермінантах, які обумовлюють його перебіг. Отже, моральне виховання розуміють як цілеспрямовану взаємодію дорослого і дитини, що спрямована на формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвиток моральних мотивів і навичок поведінки. Теоретично описані передумови морального виховання повинні в практичному аспекті реально відображати ступінь єдності моральної свідомості, почуттів і переживань дитини, що й забезпечить дієвість та результативність цього процесу.

Узагальнення вище викладеного матеріалу дає підстави для формулювання таких заключних позицій: на основі здійсненого теоре-

тичного аналізу науково-джерельної бази досліджуваного питання з'ясовано, що під психологічними детермінантами морального виховання слід розуміти сукупність елементів та їхніх зв'язків, що обумовлюють цей процес. Вітчизняними і зарубіжними психологами вивчалися різні аспекти морального виховання дошкільників, зокрема сутність формування у дітей моральних уявлень, що сприяє розвитку моральних почуттів; ними доведено, що у процесі морального розвитку протягом дошкільного дитинства формується спрямованість особистості — система мотивів поведінки. Під час проведеної роботи на теоретичному рівні розкрито механізм перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність, якою є моральні почуття — стійкі переживання у свідомості дитини, її суб'єктивне ставлення до себе, явищ суспільного буття, до інших людей. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального смислу. Тобто, доведено, що моральна свідомість поєднує у собі знання моральних норм, усвідомлення їх значення для особистості, яке здійснюється через моральні почуття. Визначено, що моральна поведінка формується на основі таких складників: сприйняття ситуації, її переживання, що веде до морального осмислення і мотивів поведінки, вибір вчинку, моральна спрямованість поведінки і кінцева мета — моральна якість. Узагальнено трактування морального виховання — цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки.

Перспективи подальшої наукової роботи вбачаємо у з'ясуванні феномену морального виховання дошкільників на основі проведення дослідно-експериментальної роботи з розробленням спеціальної методики програми педагогічного впливу.

Література

1. Авдулова Т. П. Психология игры. Современный подход : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / Татьяна Павловна Авдулова. — М. : Изд. центр Academia (Академия), 2009. — 208 с.; табл. (Серия «Высшее профессиональное образование. Психология»).
2. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) / наук. кер. А. М. Богущ ; авт. кол. : Богущ А. М., Беленька Г. В., Богінч О. Л. [та ін.]. — К., 2012. — Спецвип. ж-лу «Вихователь-методист дошкільного закладу». — 30 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : [підруч.] / Іван Дмитрович Бех. — К. : Либідь, 2008. — 848 с.
4. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / Олена Іванівна Галян // Моральна свідомість та самосвідомість особистості : [монографія] / за ред. М. Савчина, І. Галяна. — Дрогобич, 2009. — С. 64-76.
5. Дьяченко О. М. Психологические особенности развития дошкольников / О. М. Дьяченко, Т. В. Лаврентьева. — М. : Эксмо, 2009. — 176 с. (Серия «Растим первоклашку»).

6. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. ... д-р психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.Л. Кононко. — К., 2001. — 37 с.
7. Котырло В.К. Детерминация переживаний детей, мотивация совместной деятельности / В.К. Котырло // Формирование взаимоотношений дошкольников в детском саду и семье / под ред. В.К. Котырло, Ю.А. Приходько. — М., 1987. — С. 52-70.
8. Кульчицька О.І. Розвиток почуттів і емоцій у дітей раннього та дошкільного віку : автореф. дис. ... д-р психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.І. Кульчицька. — К., 1996. — 49 с.
9. Мельникова Н.В. Развитие нравственной сферы личности дошкольника : автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Н.В. Мельникова. — Казань, 2009. — 40 с.
10. Титаренко Т.М. Функции эмоций в нравственном развитии дошкольника : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т.М. Титаренко. — К., 1979. — 25 с.

В статье осуществлен теоретический анализ процесса нравственного воспитания дошкольников и его психологических детерминант. Представлено обобщенное описание сущности формирования у детей нравственных представлений, развития нравственных чувств, системы нравственных мотивов поведения. Раскрыт механизм преобразования моральных норм и формирования нравственного сознания в период дошкольного детства. Определено, что нравственное воспитание имеет конечной целью формирование нравственных качеств личности.

Ключевые слова: нравственное воспитание, моральные представления, нравственные чувства, нравственное сознание, моральные нормы и правила, моральные мотивы, нравственное поведение, нравственные качества, дошкольник, личность.

L. V. Lokhvytska

Psychological Determinants of Moral Education of Preschool Children: Theoretical Aspects

The State Higher Educational Establishment «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University» of the Ministry of Education, Science, Youth, and Sports of Ukraine (30 Sukhomlynsko Str., Pereyaslav-Khmelnytsky, Kyiv region, Ukraine)

This article presents a theoretical analysis of the body of elements and their interconnections that create pre-conditions for the process of moral education of preschool children. It provides interpretation and characteristics of the formation of moral representations in children that facilitates the development of moral senses. The article indicates that the process of moral development in preschool childhood takes place when a personality direction is being formed, i. e. the system of behavior motives.

At the theoretical level, this article exposes the mechanism of moral standards' transforming into subjective morality which embodies moral senses — lasting emotional experiences in the consciousness of a child, his subjective attitude to himself, phenomena of social life, and to other people. Owing to moral senses, moral consciousness and actions gain certain moral meaning. Therefore it is proven that moral consciousness combines knowledge of moral standards, and the awareness of their significance for a personality is realized through moral senses.

The present article determines that moral behavior is formed on the foundation of the following elements: perception of a situation associated with emotional experience leading to moral reflection and behavior motives, choice of an action, moral direction of behavior, and the final goal – the moral quality. The article recapitulates on the interpretation of moral education as a goal-oriented interaction between an adult and a child for the purpose of forming moral senses and qualities, adoption of moral standards and rules, and development of moral motives and behavior skills.

Keywords: moral education; moral representations; moral senses; moral consciousness; moral standards and rules; moral motives; moral behaviour; moral qualities; preschool child; personality.

References

1. Avdulova, T. P. (2009). *Psikhologiiia igry. Sovremennyyi podkhod* [Psychological Game. Modern Approach]. Moscow: Akademiia.
2. Bohush, A. M. (2012). *Bazovyi komponent doshkilnoi osvity* [The Basic Component of Preschool Education] (new edition). Kyiv.
3. Bekh, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti* [Education of Personality]. Kyiv: Lybid.
4. Halian, O. I. (2009). Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti na etapi doshkilnoho dytynstva [Development of Moral Consciousness and Self-Consciousness on the Stage of Preschool Childhood]. In M. Savchyn & I. Halian (Eds.), *Moralna svidomist ta samosvidomist osobystosti* (pp. 64-76). Drohobych.
5. Diachenko, O. M., & Lavrenteva, T. V. (2009). *Psikhologicheskie osobennosti razvitiia doshkolnikov* [Psychological Peculiarities of Preschoolers' Development]. Moscow: Eksmo.
6. Kononko, O. L. (2001). *Psykholohichni osnovy osobystisnoho stanovlennia doshkilnyka* [Psychological Basis of Personality Development of Preschooler] (Dissertation Abstract, Kyiv).
7. Kotyrlro, V. K. (1987). Determinatsiia perezhivaniu detei, motivatsiia sovmestnoi deiatelnosti [Determination of Children's Feelings, Motivation of Group Practice]. In V. K. Kotyrlro & Yu. A. Prikhodko (Eds.), *Formirovanie vzaimootnoshenii doshkolnikov v detskom sadu i seme* (pp. 52-70). Moscow.
8. Kulchytska, O. I. (1996). *Rozvytok pochuttiv i emotsii u ditei rannoho ta doshkilnoho viku* [Development of Feelings and Emotions of Infants and Preschool Children] (Dissertation Abstract, Kyiv).
9. Melnikova, N. V. (2009). *Razvitie нравственной сферы личности дошкольника* [Development of Moral Sphere of Preschooler] (Dissertation Abstract, Kazan).
10. Titarenko, T. M. (1979). *Funktsii emotsii v нравственном развитии дошкольника* [Functions of Emotions in Moral Development of Preschooler] (Dissertation Abstract, Kyiv).